

УДК 342.3

DOI: 10.33663/1563-3349-2020-87-345

М. П. КРАСКОВСЬКА

ТРАНСФОРМАЦІЯ СУСПІЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ ПРИ ПЕРЕХОДІ ВІД АГРАРНОГО СУСПІЛЬСТВА ДО ІНДУСТРІАЛЬНОГО: УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР

Висвітлюються особливості, структура і зміст суспільної свідомості, притаманної традиційному, зокрема українському, аграрному суспільству, й аналізуються її якісні зміни, зумовлені переходом від аграрного до індустріального суспільства.

Ключові слова: *традиційне суспільство, традиційна свідомість, трансформаційні процеси, індустріальне суспільство, свідомість індустріального суспільства.*

Krasovska Marharyta. *Transformation of public consciousness during the transition from the agricultural society to the industrial one: ukrainian dimension*

The article highlights peculiarities, structure and content of the public consciousness, which is the specific feature of traditional, most notably, Ukrainian agricultural society and which analyzes its qualitative changes that are caused by the transition from the agricultural to industrial society.

Key words: *traditional society, traditional consciousness, transformational processes, industrial society, consciousness of industrial society.*

Дієвим фактором цивілізаційного прогресу виступає людська свідомість, котру можна розглядати як продукт взаємодії психічних властивостей людини і об'єктивних умов її життєдіяльності.

При всій індивідуальності її персональних носіїв людська свідомість – явище суспільне, оскільки в локальному вимірі є витвором певної етнічної спільноти, а в глобальному масштабі – продуктом людства в цілому.

Суспільна свідомість виконує низку важливих соціальних функцій, серед яких слід відзначити: підтримання внутрішньої єдності суспільства, його стабільності й тривалості в історичному часі тотожності самому собі. Водночас суспільна свідомість є

джерелом неістотних та істотних суспільних трансформацій, які в своїй сукупності рано чи пізно призводять до докорінних змін суспільства з усіма його складовими, включаючи свідомість. Таким чином, на різних етапах цивілізаційного розвитку людства існують різні моделі суспільної свідомості, й завдання даної статті полягає в тому, щоб проаналізувати особливості, структуру традиційної аграрної свідомості, підкреслити ті якісні зміни, які відбулися з нею при переході до суспільства індустріального.

Традиційною, або аграрною, вважається специфічна модель свідомості, що формується і протягом тривалого часу функціонує в консервативному аграрному і відносно замкненому суспільстві, є одним з факторів, які забезпечують йому виживання. Традиційна свідомість, як і будь-яка інша модель суспільної свідомості, має свої типові характеристики, котрі певним чином коригуються залежно від етнічних особливостей конкретної спільноти й історичного етапу її існування.

В основі традиційної свідомості лежить її монолітність, зумовлена однаковим для всіх її носіїв способом господарювання і способом життя, спільним світоглядом і єдністю моральних цінностей, а також спільним культурним полем. Звичайно, з розвитком суспільства з'являються і певні внутрішні лінії розмежування етнічної свідомості. Формуються специфічні риси свідомості панівного класу і набуває певних відмінностей міська свідомість. Однак надійними носіями традиційної свідомості залишаються широкі народні маси, котрі, по-суті, і є основою будь-якого суспільства. В Україні такою основою було селянство, що надавало відповідного забарвлення етнічній свідомості.

Загальною рисою традиційної свідомості є її імперативний характер. Індивід сприймається нею не як автономна особистість, а лише як клітинка соціального організму, його невід'ємна складова, зобов'язана бути тим, ким має бути відповідно до вимог своєї громади.

Характерною рисою традиційного суспільства є його низька мобільність, інформаційний ізоляціонізм і замкненість на

самому собі, що накладає відповідний відбиток і на його свідомість, внаслідок чого їй притаманний локальний характер, причому ця локальність компенсується посиленою увагою громади до особистого життя кожного з її членів, що спричиняє їхню жорстку залежність від місцевої громадської думки.

Характеризуючи традиційну свідомість, не можна не вказати і на таку її особливість, як надзвичайно висока здатність до самовідтворення. В цьому, між іншим, проявляється парадоксальність цього соціального феномена. З одного боку, суспільна свідомість є витвором відповідного їй суспільства, віддзеркаленням умов існування і втіленням його світогляду, а з іншого — сама виступає творцем цього суспільства і гарантією його довговічності, оскільки, передаючи з покоління в покоління, сприяє його самовідтворенню.

Об'єктивною основою самозбереження і самовідтворення в майже незмінному вигляді традиційного суспільства є незмінний протягом багатьох століть спосіб господарювання, що зумовлює і такі якості традиційної свідомості, як інертність, глибокий консерватизм і стійкий спротив увсьому новому і незвичному. Тим не менше, під невблаганним тиском цивілізаційного прогресу врешті кардинально трансформуються всі сфери суспільного життя, включаючи і суспільну свідомість.

Суспільна свідомість, у тому числі її традиційна модель, крім характерних ознак, має і свою внутрішню структуру, яка включає кілька складових. Первинним елементом цієї структури можна вважати суто прагматичні знання, які забезпечували виживання як окремим індивідам, так і суспільству в цілому. Зважаючи на аграрний характер українського традиційного суспільства, потужний пласт народних знань акумулював багатовіковий практичний землеробський досвід українського селянина і відігравав роль своєрідного дороговказу в його повсякденній праці. Крім того, система прагматичних народних знань доповнюється знаннями, необхідними для орієнтації в соціальному і природному середовищі, а також часто неадекватними увявленнями про великий навколишній світ.

Однак система народних знань не включає знань наукових, оскільки в соціально диференційованому суспільстві останні є привілеєм освічених верств населення. В українській народній свідомості відсутня і політична складова внаслідок того, що, як писав М.С. Грушевський [1], народні маси протягом століть були відсторонені від державотворчого процесу.

Важливою і дієвою складовою традиційної свідомості є мораль, яка базується на системі соціальних цінностей, притаманних патріархальному суспільству, включає зумовлені цими цінностями правила і норми суспільного життя, має жорстко імперативний характер, що викликає вкрай негативну реакцію середовища на будь-які відхилення від загальноприйнятої поведінки (достатньо згадати трагічну долю шевченківської Катерини [2]). Все це врешті решт змушує індивід бути тим, ким він має бути, щоб задовольняти потреби традиційного суспільства.

Пріоритетну роль у формуванні свідомості традиційного суспільства відіграє релігія, яка інтегрує найширший спектр уявлень про навколишній світ і виступає а) як спроба зрозуміти і пояснити цей світ; б) як інструмент психологічного впливу на особистість з метою регулювання соціальних відносин; в) як психологічна підтримка людини в скрутних життєвих ситуаціях. Причому хибність пояснень та ілюзорність підтримки, по-суті, не підривають авторитет релігії.

Що ж до української релігійної традиції, то вона, як відомо, давно пов'язана з християнством, але на відміну від тих європейських країн, де християнство було сприйнято народом добровільно й, охопивши спочатку нижчі верстви населення, поступово поширювалося на все суспільство, в Україні ця релігія була накинута народу владою і не завжди без застосування насильства. Змушений підкоритися народ, наскільки це було можливо, знайшов своєрідний компроміс між християнством і язичництвом, наклавши християнські догмати на свої язичницькі уявлення і підлаштувавши своїх богів і героїв під християнський пантеон [3].

Агресивно витіснені з релігії, язичницькі уявлення переходили в українську народну культуру, надаючи їй неповторного етнічного колориту. В даному тексті поняття «культура» вживається лише в сенсі «духовна культура», крім того, українська культура розглядається лише в її найзагальніших рисах, оскільки дана тема має широке наукове висвітлення [4]. Істотними складовими української народної культури, безперечно, слід вважати народні звичаї, традиції і обряди, народну міфологію, декоративно-прикладне мистецтво і пісенну творчість.

Народні звичаї і традиції, як і мораль, мають імперативний характер і, передаючись з покоління в покоління, сприяють самовідтворенню традиційного суспільства з усіма його складовими. Обряди ж, крім естетично-розважальної функції, виконують функцію місточно-прагматичну і покликані створювати найсприятливіші умови для життєдіяльності людей.

Яскраву і барвисту сторінку української народної культури становить народна міфологія, породжена безпосередньою близькістю людини і природи, сповнена величезної кількості різноманітних фантастичних істот, котрі сприймалися народною свідомістю не як фантастика, а як беззаперечна життєва реальність. Тому народну міфологію слід розглядати не лише як елемент культури, а і як самостійний елемент народної свідомості.

Інтегрованим результатом взаємодії об'єктивних і суб'єктивних факторів, що творять народне життя, виступає етнічна ментальність, яку доцільно розглядати не просто як спосіб мислення, а і як спосіб світосприйняття. Однак, оцінюючи етнічну ментальність, не слід забувати, що саме це поняття має дещо умовний характер, оскільки, по-перше, абстрагується від конкретної людської індивідуальності, по-друге, фіксує лише найбільш виразні психічні риси, притаманні значній частині представників даного соціуму. Тому далі українська етнічна ментальність буде окреслена лише загальними штрихами.

До найбільш виразних рис української народної ментальності можна віднести: дещо гіпертрофовану емоційність, яка

однак у буденному житті урівноважувалася буденним селянським прагматизмом; працьовитість як основну умову виживання; терплячість, виховану нелегкою селянською долею; орієнтацію переважно не на перспективу, а на сьогоднішній день, породжену залежністю від невідомих селянину природних і соціальних сил і його непевністю в завтрашньому дні; сформовану тими ж факторами покірність долі, інертність і бажання перекласти вирішення своїх проблем на якусь могутню зовнішню силу. Крім того, типовими для традиційної ментальності є конформізм і стійке уявлення про вічну незмінність світу. Водночас конформізм традиційного суспільства зовсім не виключає наявності в ньому осіб з так званою девіантною поведінкою, яка залежно від свого спрямування може нести в собі як негатив, так і позитив.

Технічний прогрес, зростання ролі науки, поширення освіти серед сільського населення і підвищення його мобільності, переміщення значних людських мас із сіл до міст, викликане, з одного боку, аграрним перенаселенням, а з іншого — нагальною потребою в значних трудових ресурсах і, нарешті, масштабне розширення інформаційного і культурного поля — все це призводить до трансформації аграрного суспільства в індустріальне. Ця трансформація торкнулась і суспільної свідомості, надавши їй якісно нових характеристик.

Звичайно, процес формування нового типу суспільної свідомості, як і будь-який соціальний процес, потребує певного часового простору і на кожному етапі свого розвитку має конкретні особливості. На ранній стадії цей процес найбільш інтенсивно відбувається в містах і зводиться до повільного, поступового витіснення елементів традиційної свідомості і їхнього заміщення новими уявленнями і стандартами, що створює нову урбаністичну свідомість, яка з часом стає загальнонаціональною з чітко вираженою тенденцією до глобалізації. При цьому нова модель суспільної свідомості, навіть набуваючи поступово елементів свідомості інформаційного суспільства, продовжує зберігати в своїх глибинах старі традиційні

стереотипи, що, однак, не заважає їй бути абсолютно новим соціальним явищем.

Насамперед на зміну цілісній свідомості слабо диференційованого аграрного суспільства приходить складна мозаїчна структура з багатовекторними лініями внутрішніх розломів, що відображає саму суть індустріального соціуму, диференційованого за найрізноманітнішими характеристиками – соціальним статусом, рівнем доходів, освіти і культури, за професійною діяльністю, естетичними смаками, політичними переконаннями тощо. Крім того, свідомість індустріального суспільства втрачає жорстку імперативність, надаючи особистості певну автономію і право бути собою. Зберігаючи деяку спадкову інертність і обмежений консерватизм, свідомість індустріального суспільства водночас перебуває в безперервному процесі змін, відкрита для зовнішнього світу і демонструє високу готовність до сприйняття різноманітних інновацій.

Структура свідомості індустріального суспільства в основному відтворює структуру попередньої моделі, доповнюючи її деякими новими елементами, наприклад, політичною свідомістю. Однак зміст кожного із структурних елементів кардинально змінюється. Показовою в цьому сенсі є система знань. Якщо знання традиційного суспільства мають, умовно кажучи, одновимірний характер, оскільки породжуються й обмежуються однією для всіх членів соціуму формою господарської діяльності та відповідним їй способом існування і залишаються незмінними в своїй основі протягом життя багатьох поколінь, то складно структуроване і динамічне суспільство відповідно до своїх потреб створює, постійно поповнює і коригує майже неосяжну систему знань, яка включає широкий спектр знань професійних, наукових, політичних, культурних, побутових тощо.

Істотних змін в індустріальну епоху зазнає і суспільна мораль, яка втрачає свій жорстко імперативний характер, засвоює основні принципи лібералізму [5], що докорінно змінює систему її базових цінностей. Особистість тепер набуває певної автономності й суб'єктності, отримує широкий спектр

прав і свобод, що за наявності інших сприятливих умов дозволяє їй бути тим, ким вона хоче бути. Але при цьому значно ослаблюється виховна і регуляторна функції моралі, оскільки індивід зорієнтований переважно на певну малу соціальну групу, з якою він перебуває в більш-менш тісному контакті. Це може бути сім'я, трудовий чи навчальний колектив, об'єднання на основі спільних групових цінностей. В таких умовах роль ефективного регулятора поведінки членів суспільства помітно зміщується зі сфери моралі в площину права.

Трансформаційні процеси не оминули й сферу релігії. Як відомо, одним із стандартів демократичного суспільства є відокремлення школи від церкви і церкви від держави і тим самим переведення релігії винятково на терен приватного життя. У сучасних українських реаліях життя значної частини населення переповнене найрізноманітніших негараздів, що змушує людей звертатися до релігії у пошуках дієвої підтримки. Причому більшість цих людей мають занадто поверхові уявлення про християнські догмати, що, по-суті, перетворює їхню релігійність на псевдорелігійність. Однак такий релігійний фальсифікат зовсім не заважає українським політикам експлуатувати релігійні почуття мас з метою поповнення свого політичного капіталу.

Трансформація суспільної свідомості не могла не торкнутись і культури, яка втрачає свою народність, перетворюючись на продукт суто професійної діяльності. Народ відсторонюється від культуротворчого процесу, стаючи лише споживачем його результатів. Звичайно, професійна культура виникла завдовго до індустріального суспільства, але була в основному привілеєм вищих класів. Нині ж вона спрямована на найширші народні маси. Її типовими рисами стають: а) внутрішня мозаїчність, яка проявляється в надзвичайному багатстві напрямів і жанрів; б) широкий розвій якісних характеристик від зразків дійсно високого мистецтва до того, що цілком відповідає терміну «спам» і постійно нав'язується слабо окультуреним народним масам; в) дедалі втрата національного колориту і прагнення до запозичень, в чому і реалізується тенденція до глобалізації. Що ж до дійсно народної культури, то вона займає невеликий сег-

мент на безмежному полі культури професійної, існує переважно у вигляді пісенного фольклору і обрядів, які, перетворившись на театральне дійство, все ж не втратили своєї містичної привабливості.

Демократизація суспільства, долучення широких народних мас до політичного життя закладає основи їхньої політичної свідомості і політичної соціалізації [6]. І у зв'язку з цим доводиться констатувати, що політична свідомість більшої частини українського громадянства базується на вкрай низькому рівні політичної культури, на неадекватності політичних знань і уявлень, на суто емоційному прийнятті політичної дійсності. В українській політологічній літературі має місце запозичена у В. Антоновича [7] думка, що українцям, з відомих історичних причин, традиційно притаманна недовіра до влади. Це не зовсім відповідає дійсності. Голосуючи за певного кандидата, українські виборці висловлюють йому повну довіру, наділяють свого обранця всіма можливими чеснотами і пов'язують із ним надзвичайно завищені сподівання й очікування, і лише нереалізованість цих сподівань і очікувань призводить до чергової делегітимізації чергової української влади.

Найбільш консервативною складовою суспільної свідомості залишається народна ментальність, в котрій достатньо помітні певні риси попередньої ментальної моделі. Насамперед йдеться про яскраво виражену емоційність, яка, звільнившись від здорового селянського глузду, витіснена з процесу культуротворчості, знайшла для себе благодатний ґрунт, зокрема у сфері політики, створюючи ідеальні умови для маніпулювання свідомістю мас. Крім того, народ все ще не позбувся прагнення перекласти вирішення своїх проблем на якусь чудотворну силу, що знаходить свій прояв навіть у державній політиці. Ще одним відчутним негативом народної ментальності є високий рівень інертності. Однак спостерігаються і позитивні тенденції: формування активної життєвої позиції дедалі більшої частини суспільства і здатність останньої пристосовуватися до нових об'єктивних умов, постійна зміна яких стимулюється, крім всього іншого, переростанням українського індустріаль-

ного суспільства в суспільство інформаційне. Завдання ж держави полягає в тому, щоб максимально сприяти посиленню цих позитивних тенденцій.

1. Грушевський М.С. Люстрована історія України. Репринтне відтворення. вид. 1913 р. Київ-Львів, 1991. С. 15. 2. Шевченко Т.Г. Кобзар. Київ: Дніпро, 1983. С. 27. 3. Українці: народні вірування, повір'я, демонологія / упоряд., прим., біогр. нариси: А.П. Пономарьов, Т.В. Косміна, О.О. Боряк; вступ. ст. А.П. Пономарьов. 2-ге вид. Київ: Либідь, 1992. 4. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія українського народу: (репринтне видання 1918 р.). Київ, 1991. 5. Політологія: навч. енциклопед. словник-довідник / за наук. ред. д-ра політ. н. Н.М. Хоми. Львів: Новий Світ – 2000, 2014. С. 349. 6. Кресіна І.О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси. Київ: Вища школа, 1998. 7. Антонович В.Б. Про козацькі часи на Україні / післям. М.Ф. Слабошпицького; комент.: О.Д. Василюк, І.Б. Пириг. Київ: Дніпро, 1991. С. 15.

References

1. Hrushevskyi M.S. Iiustrovana istoriia Ukrainy. Repryntne vidtvorennia. vyd. 1913 r. Kyiv-Lviv, 1991. S. 15. 2. Shevchenko T.H. Kobzar. Kyiv: Dnipro, 1983. S. 27. 3. Ukraintsi: narodni viruvannia, povir'ia, demonolohiia / uporiad., prym., biogr. narysy: A.P. Ponomarov, T.V. Kosmina, O.O. Boriak; vstup. st. A.P. Ponomarov. 2-he vyd. Kyiv: Lybid, 1992. 4. Ohiienko I. Ukrainska kultura. Korotka istoriia ukrainskoho narodu: (repryntne vydannia 1918 r.). Kyiv, 1991. 5. Politolohiia: navch. entsykloped. slovnyk-dovidnyk / za nauk. red. d-ra polit. n. N.M. Khomy. Lviv: Novyi Svit – 2000, 2014. S. 349. 6. Kresina I.O. Ukrainska natsionalna svidomist i suchasni politychni protsesy. Kyiv: Vyshcha shkola, 1998. 7. Antonovych V.B. Pro kozatski chasy na Ukraini / pisliam. M.F. Slaboshpytskoho; koment.: O.D. Vasyliuk, I.B. Hyryh. Kyiv: Dnipro, 1991. S. 15.

Krasovska Marharyta. Transformation of public consciousness during the transition from the agricultural society to the industrial one: ukrainian dimension

The history of humanity in its common meaning is the history of civilization, and as the objective conditions of existence of human beings are the external stimulus to progress, then its inner driving force – is human consciousness. By generating and embodying of the ideas which are directed towards satisfying of the constantly growing and diverse needs, the humanity changes its living conditions, itself and its consciousness.

The last one is not an abstraction but always has its own bearers who live in particular historical period and belong to the particular ethnic or national community, as a result, by developing along the common lines the human consciousness has its historical, ethnic and national color.

The topic of the suggested article is the analysis of features, structure and content of traditional, primarily, Ukrainian consciousness and of the

transformations which occur with it during the transition from agricultural to industrial society.

The article emphasizes the following features of traditional consciousness: its monolithic caused by the single way of managing for all members of agricultural society, of their lifestyle and ideology. Moreover, the traditional consciousness has strict imperative character that provides the formation of the personality of such social type, which the traditional society needs. The traditional consciousness has also the following features: local limitation, inactivity, sustained conservatism and the high ability to self-reproduction.

The structural elements of traditional consciousness are also considered in the article: the specific knowledge for agricultural society, its imperative morality, religion with the focus on its perception by Ukrainian national consciousness, and culture that includes traditions, rituals, folk mythology, depletive art and rich song creativity. It should be added that the main features of social consciousness are accumulated in national mentality.

By outlining the general character of civilization processes which have transformed the agricultural consciousness into industrial one, the author analyzes the qualitative changes that have occurred in public consciousness, which, in turn, loses its monolithic, local limitation and conservatism. They are being replaced by wealth and diversity of knowledge, liberal morality, private character of religion, widespread awareness and the ability to innovations. In addition, the new component of public consciousness appears – the political consciousness. The most inactive component of the public consciousness is national mentality, which having obtained new qualities preserves the significant echo of national consciousness.

Industrial consciousness is becoming the ground of the consciousness of informational society; it has its positive and negative aspects which should be taken into account when planning the state policy.

Key words: traditional society, traditional consciousness, transformational processes, industrial society, consciousness of industrial society.